

N. Horváth Béla

A kánon alapjai

Illyés Gyula: *Ady estéje**

Illyés 60-as évekbeli költészetének poétikai határait egyfelől jelzik azok a recenziók, bírálatok, köszöntők, amelyek a *Dólt vitorla* (1965) kapcsán íródtak. Ezek pontosan érzékeltetik a társadalmi tudat mozgását, az irodalom szemléletének változását, némiképp az elbizonytalanodást és a korszakváltást. És Illyés ekkori költészetének poétikai helyét – legalábbis egy bizonyos szűrőn keresztül, amit a szocialista kultúrpolitika ez idő tájt előírt, diktált.

A *Dólt vitorla* formabontó, deklasszicizáló törekvéseivel nem tudott mit kezdeni a kortárs kritika, ezért a felületet ragadta meg, a jól látható tematikus toposzokat: mindenekelőtt az öregedést, a halál témáját. Varga József irodalomtörténész – miközben utal az esetleges francia kortársi kapcsolatokra (Frenaud, Rousselot) – így foglalja össze a kötet „lényegét”: „Illyés *Dólt vitorláj*át olvasva legelső és legmélyebb, legtartósabb impresszióként költői világának megváltozása köti le olvasója figyelmét. Hol van már nemcsak a *Három öreg*, s a *Hősökről beszélék* minden komorsága mellett is felcsillanó derűje – csaknem azt írtam: humora –, de a Szekszárd felé megragadóan szép emberi idillje is? Egy hang variálása ez a kötet – több szólamra – s ez a hang

egy mélységesen csalódott művész torlán tört fel, annak az attitűdjét mutatja. Az igazi nagy líra mindig az Énen át ad képet a világról. Illyés kötetében sincs már szinte semmi epikum. Önboncolás ez – elevenen – első darabjától az utolsóig. Ám a nagy költészet igazi ismerve épp az, hogy az Én gyűjtőlencséjében is teljes kor életérzés – világlátás fejeződik ki egyben.”¹ A bizonytalanság jól érzékelhető az egyébként értő kritikákban és kritikusknál, mint Kiss Ferenc írásában: „Az *Új versek* idején már-már reflexszerűen folyamodott Illyés az évszakok eseményeiben rejlő lehetőségekhez. A mondandó óhatatlanul megfakult, eredeti értelméből gyakorta vesztett e rutinos tárgyiasítás során. A *Dólt vitorla* verseiben újra megnyílnak a régi égtájak: a hétköznapiak, a gyerekkor; a létezés vitális-vegetatív szintjei mellett újra megszólal a történelem, a kultúra világa. S az utóbbiak által kínált anyag eleve markáns jelentést hordoz, tehát izgalmasabb, szívósabb mérkőzésre sarkallja az önmagát érvényesíteni óhajtó személyességet.”² Ugyanakkor az is érzékelhető, ahogy a kanonizáció szándéka formálja a pozicionáló megállapításokat, ahogy Kiss Ferenc behelyezi Illyést a klasszikusok közé: „Modern líra? Nem tudom. Az élők között is ismerek nagyobb erejű költőt, de senki se írt ennyi hibátlan remekművet, s megeshet, hogy a józabb önszemléletre, időtállóbb stílus-

* Részlet a készülő Illyés-nagymonográfiá 3. kötetéből

ra, fegyelmezettebb formálásra kényszerülő jövendő költők hozzá járnak majd iskolába. Utolsó nemzeti klaszszikus? A jelzők rögzítésével várnék. Nem hiszem, hogy a bartóki erdőnek vége volna, hogy a szarvassá változott fiú Kafka-hósszá akarna vedleni. Hogy klasszikus, ebben megegyezhetünk. Egyelőre.”³

Az 1965–1968 közti időszak Illyés-reflexióit két kötet inspirálta alapvetően: Gara László *Az ismeretlen Illyés* (1965) és az Illyés Gyula válogatott verseit közreadó születésnap-i kötet, a *Poharaim* (1967). Gara László kis könyvének történeti pályaképe erős reflexiókat hívott elő. Bori Imre – saját irodalomtörténeti szellemi pozíciójából következően is – Illyésnek az avantgárdhoz való viszonyát tartotta fontosnak hangsúlyozni: „Tiszteletre méltó Gara Lászlónak a mérséklete, amellyel a népiesség és az avantgarde között a középutat keresi Illyés művében: nemes tartása, szemérmes tartózkodása – sugallják sorai – megóvták Illyést a meddő kalandtól, és a következetesség erényével adományozták meg. Nem adta feltétlenül oda magát izmusoknak, éppen ezért több vonása mellett tarthatott ki, mint azok, akik egyik végtelből a másikba csapódtak, s az ilyen természetének köszönhető, hogy a Nyugat táborában maradt.”⁴ Gara László könyvének személyességét – amit Bori is hangsúlyoz – tekinti kiindulópontnak Márton László, aki recenziójában nagyobbrészt a közéleti Illyésről, illetve annak Gara megformálta alakjáról értekeznek: „Illyés Gyula további politikai-közéleti szereplését, a *Magyar Csillag* szerkesztését, a népi írók mozgalmát Gara László, ismét a francia olvasó érdeklődésének elsőbb-

ségét tartva szem előtt, csak nagy vonalakban ismerteti. Az idők változnak: 1945, illetve 1956 után akadtak, akik a politikai színpék legkülönbözőbb árnyalatairól emeltek hasonló vádat Illyés Gyula ellen. A követelés mindig ugyanaz: miért nem keresett magának elesésre alkalmas csatateret, mint Petőfi, miért nem hívta ki a hatalmat legalább a letartóztatásig? Gara állítása Illyés példamutató bátorságáról nem szorul bizonyításra a későbbiekben sem. Csak éppen a példamutatás keretei változtak meg. A hamis, botcsinálta néptribunok társaságában visszautasítani az eredeti népfői jóváhagyását – csak költőként létezni olyankor, amikor dilettánsok szavalnak elkötelezettségről: ez is méltánylandó szerep. Az életben tervszerű visszavonulás – a költészetben magam-meg-nem-adó hősiesség. Illyés Gyula megírta a maga egy mondatát a zarnokságról – ami végül is költészetnek különb, mint a leglázasabb vezércikkek!”⁵

A *Poharaim*, a jubileumi kötet, láthatóan határvonal. Valószínűleg a politikai erjedést és a politika figyelmének elterelődését (az „új gazdasági mechanizmus” gazdasági-politikai reformtörekvései) is kihasználva kezdődik az Illyés-kánon kiépülése. Az alapot Csoóri Sándor 1967-es írása rak(hat)ta le. Csoóri és Illyés kapcsolata az 50-es évek elejére nyúlik vissza és a hetvenes évek második felében teljesedik ki, amikor a fiatalabb költő egyre inkább átveszi az Illyés nevével és tekintélyével fémjelzett népi-nemzeti mozgalom vezetését.⁶

1967-ben Csoóri Illyés-értékelése már nem a tanítvány mestert dicsérő szavai, hanem az új nemzedéknek – és a hatalomnak – is szóló poétikai

és politikai állásfoglalást rögzítenek: „Jelenléte már önmagában is eszme, örökös kihívás, percről percre megisméltlódó szembesítése embernek és világnak. Háttér gyanánt oda képzelhetem mögé Rácegrespusztát, ököristállóival, béreseivel, oda képzelhetem New York forgatagát, felhőkarcolóit, magasvasútját, Párizst vagy az óceánt. Otthonosan láthatom Európa bármelyik hangversenytermében vagy akadémiaján, és bármelyik falusi kovácsműhelyben. Környezete változhat, de alakja soha. Nyilván ismer valamilyen egyszerű titkot, hogy sértetlenül léphet át egyik közegből a másikba: tűzből a vízbe, parasztbútorokkal berendezett tihanyi présházából Éluard szürrealista látomásai közé; Pascal vagy Camus világából hazatérve a hajdani cselédronok, juhászleszármazottak »mozgó világába«. Sokan alakváltó ösztönének, mozgékony hűségének tulajdonítják ezt a képességét. A szavak igazak, de csak ha értő emberek körében hangzanak el. Fülbe dugott vattán átszűrődve az alkalmazkodás, a kétéltűség, sőt a kétjelleműség vádjától szennyeződnek. Gyanítom, hogy az Illyés körüli félreértések – sok egyéb mellett ebből is adódhattak s adódnak ma is.”⁷

Az illyési életpálya fordulói, állomásai, az avantgárd és klasszicizmus felmelegítése nem az Illyés-elleni vádak, az itt is megidézett „alkalmazkodás”, „kétéltűség” cáfolatára szolgálnak, hanem az életmű sokoldalúságának, időtállóságának bizonyítására. És arra is, ami a „félreértések” kapcsán felvetődik, hogy a szellemi megmaradás nemcsak a túlélés, a személyes egzisztencia fenntartásának a záloga, hanem egy küldetés költői és politikai képviselőjének is. Csoóri nevén is nevezi ezt a gondolko-

dásmódot, szellemi ráirányultságot a tradíciókra való utalással: „Utolsó nagy nemzeti költőnk – szokták mondani róla tisztelettel, és mellére tűzik a költészet nagyvezüjtjét. Mi lenne, ha egyszer nem azt kutatnánk – azt is tévesen –, miben sereghajtó, hanem hogy miben kezdeményező, átfordító, törvényhozó. Ebben a megszállott tárgyilagosságban, ebben a kétségbeesést száműző haragban mindenképpen. S nemcsak a magyar költészetben, hanem a kortársi, európai költészetben is. Hogy idegen tőlünk ez a gondolkodásmód? Ez az érzékenységünkre géppuskatüzet zúdító partizántámadás? Lehet. Idegrendszerünket valóban másféle borzongások edzették. Csontunkban valóban másféle hagyományok rakódtak le. Mindnyájan tudjuk azonban, hogy az elmeszesedés lassú folyamata végül is mit eredményezett. Már csak önbecsülésből és szellemi kíváncsiságból is érdemes elgondolkozni Illyés másfajta ajánlatain.”⁸

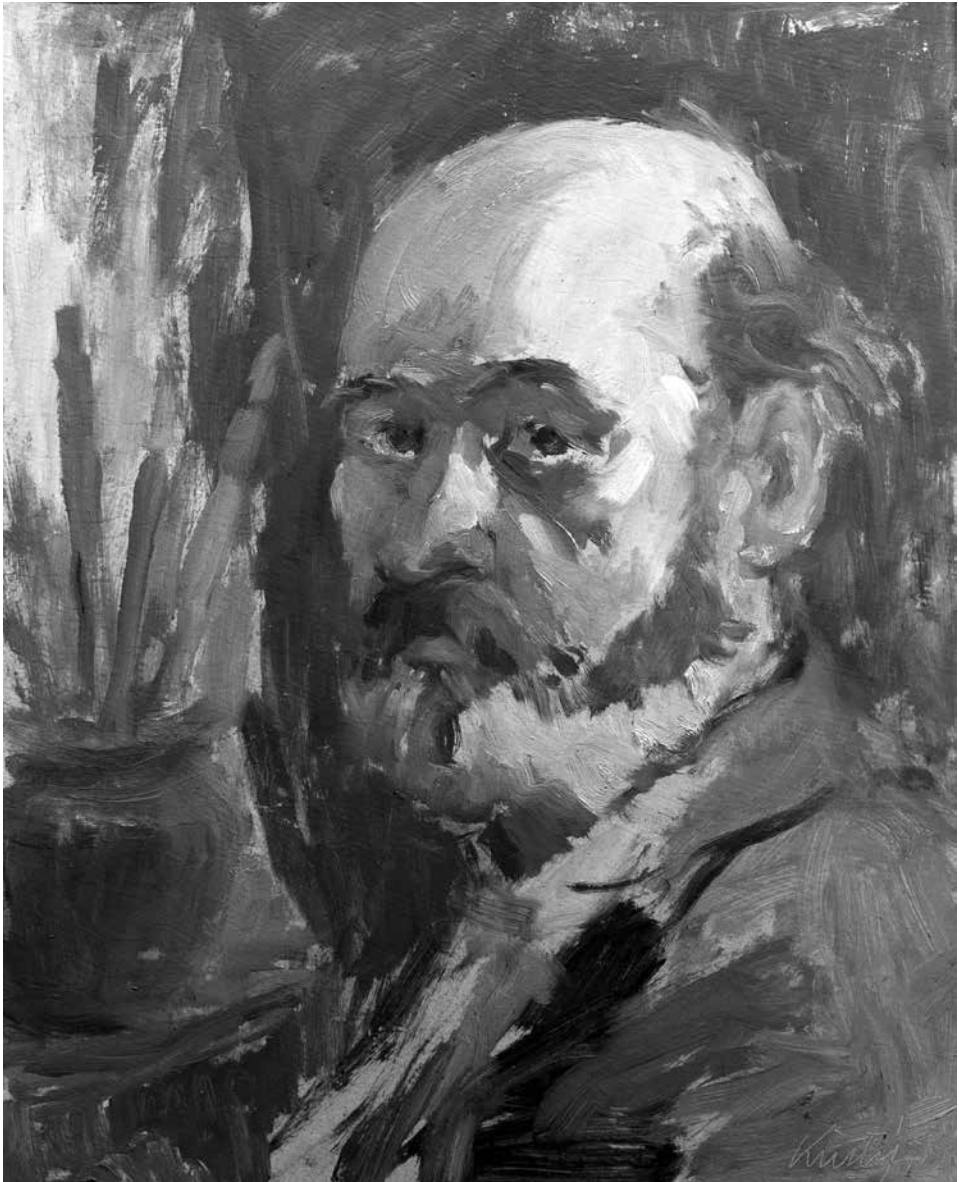
Az „utolsó nemzeti költőnk” szerepet, szellemi, irodalompolitikai pozíciót ugyan metaforikus sejtetések támasztják alá, körül írva a nemzeti költő tradícióját, amelyet Illyés megreformált: „miben kezdeményező, átfordító, törvényhozó”. Csoóri itteni érvelése az Illyésre és az általa/általuk érvényesíteni kívánt nemzeti eszményre irányuló támadásokban, negligációkban, elhallgatásokban, tiltásokban megmutatkozó következmények, „az elmeszesedés lassú folyamatának” káros lerakódásaira figyelmeztet. Nyilván nem csak saját szellemi táborának szóló szavak ezek. A metafora („az érzékenységünkre géppuska tüzet zúdító partizántámadás”) az orvul támadóknak, a szellemi-politikai ellenfeleknek szóló oldalvágás.

Azoknak, akik a *Puszták népe* etikumát szembe állítják Illyés későbbi szerepvállalásával: „Ellentmondást éreznek a fiatalkori művek s a mostaniak között. Cáfolhatatlan példával szeretnék Illyés mellett bizonyítani. A *Puszták népét* ugyanaz a kéz írta, s ugyanaz a szenvedély hitelesítette, mint a húsz évvel későbbben írt Bartók-verset, a *Fáklyalángot*, vagy a *Kegyencet*. Mert ahogy a *Puszták népében* egy nemzet alatt élő réteg életét, sorsát emeli történelmivé, a Bartók-versben egy lefotott nemzeti közérzetet hoz a fölszínre, ugyancsak történelmi érvennyel. Mert növeli, ki elfödi a bajt – mondja a vers, és végkövetkeztetésül azt, hogy rendet, igazit, vagy belevész a világ, belevész a világ, ha nem a nép szólal újra fölsége-sen.”⁹ Csoóri mint a népnemzeti irány fiatalabb nemzedékének legtekintélyesebb költője nem egyszerűen hitet tett a 65 éves Illyés mellett, hanem felsorakoztatott mögé – saját, táborán belül egyre erősödő tekintélyével is – egy közösséget. Csoóri láthatóan kettős harcot vív: Illyés tekintélyét, szellemi pozícióját, szavainak etikumát ebben az időszakban már nem a hatalommal szemben kell megvédeni, hanem a tovább élő – és újra erősödő – ún. népi-urbánus vitabeli ellenfelekkel, és azokkal szemben is, akik az *Egy mondat a zsarnokságról* költőjének hitelét a hatalomnak tett gesztusok számontartásával akarják ellehetetleníteni.

Ebben az irodalmi, szellemi közegekben jelent meg az 1968-as könyvhétre a *Fekete-fehér*. Illyés 4-5 évente jelentkezett egy-egy vereskönyvvel, ez is ebbe a sorozatba illik. S az is az összetartozást mutatja, hogy a könyv ismét egy bevezetővel indul, amely szándéka szerint segíti az olvasót,

irányt mutat. Valójában a könyv néhány tematikus jellegzetességére utal, a személyesség poétikai szerepére és a magyarság-versekre: „A magánélet, de még a magánvélemény, sőt magánérzés is: nyersanyag s eszköz. Rendeltetése másodrendű. Rosszul alkalmazva gátló, tragikus. A vallomás önfitogtatásra ferdül, s épp magunkról enged mind kevesebbet szólnunk, míglen is a szerep egy látványos, de szomorú komédia közepette megeszi a szerzőt. Szóval szólva Arany és Berzsenyi versei alig fődnek föl valamit szerzőjük eszerinti magánszemélyiségéről. Mallarmé, Valéry, Eliot versei még ennyit sem. S ez nem holmi eldologiasodás tünete. Sőt dacolás azzal; a mélyebb mi-voltunkért. Az európai líra valódi legizőbban »őszinte« másfélszáz szonettjeiről nemcsak azt nem tudjuk, hogy fiúhoz, fiatal lányhoz vagy asszonyhoz íródtak-e, de azt sem, hogy valóban Shakespeare vetette-e papírra. Ilyenfajta óvásom volna néhány vers borúlátását illetően is. Kevesekben oly éles a tiltakozás, mint bennem az ellen, hogy a magyarság veszendő nép – ahogy egy-egy versből itt kivillan. Annak bizonyosságául éppen, hogy elejét vegyük mindenfajta elernyedésnek, hitetlenségnek anyanyelvi kultúránk jövőjét illetően. Ritkán volt oly emberi föladat magyarnak lenni, mint korszakunkban. Hogy az olvasóban ez megvilágosodjék, erre szolgálnak az író itt-ott sötét hangjai is.”

Illyés a *Kortársban* is „bevezette” új kötetét, ugyanis a bevezető szöveg mellett még négy veret is közölt: *Ady estéje*, *Bask-földön*, *A szörnyek születése*, *Terhelő tanúk*¹⁰. Ez a reprezentatív válogatás szinte jelzi a kötet súlypontjait. Noha több jelentős vers olvasható az

Önarckép (1974), olaj, karton, 40 × 50 cm

egy ciklusokban, úgyszólván elszórva, a *Vár a vízen* ciklus a legerősebb, s abban is az *Ady estéje*.

A retorikus nyelv, a poentírozott beszédfordulatok az 50-es évek nagy társadalmi tematikájú szövegeit idézik, azokat a nyelvi indulatokat, amelyekből a szétroncsolódó társadalmi ideák, egy jobb társadalom eszményének pusztuló látomása bontakozik ki. Ez a retorikus, olykor archaizáló nyelv most az illyési gondolkodás másik nagy történetét színezi át: a nemzet pusztulását, szétszórását. A vers látomás¹¹ a látomásban. A haldokló költő képében, ahogy elvesző szülőföldjére és Erdélyre „düllesztve szemét, / hökköln le-lehunyvva” felidéződik híres jóslata: „Hát népét Hadúr is szétszórja –”. A széteső tudat képzetei nem Ady utolsó stádiumának összefüggéstelen látomásai, hanem a történelem s a világrend szétzilálódásának illyési képei. Jól érzékelhető ugyanis a látomásosság modernista képszerűsége, ahogy az azt generáló instrumentális nyelvi képződmények („megannyi filmkocka / káosza”, „pokol-látó forgatókönyve / afféle helyi híradóra”, „fényújság-betűkként”, „A Rendelés e paranoid vásznán”) beleépülnek az Adyt – és a régi magyar irodalom pusztulásképeit – idéző archaizáló szövegbe. Ez az archaikus modernség hivatott a történelmi valósággá vált Ady-víziót értelmezni. Nem újdonságként, hisz az „ős-szöveg” az Ady-vers is a Bibliából idéz¹², Dániel próféta apokaliptikus látomását a szövegekben megtestesülő új birodalmakról, s azok pusztításairól, egy emberséges világrend szétrombolásáról. Az Ady-vers azonban egy másik „ősvallásra” is támaszkodik, a magyar mitológia Hadúr alakjára, a

tűz, a háború istenére. S kapcsolódik az irodalmi tradíciókhoz, a magyarok és a zsidóság közös sors történetének XVI–XVII. századi legendáriumához és a romantika nemzethalál víziójához. A szétszóródott zsidóság az Ady-interpretációban „árvult, de mégis győzedelmes fajta”, a magyarság azonban elpusztul: „Elveszünk, mert elvesztettük magunkat”.

Az Illyés-vers pusztulás képeinek eszkatológiája sajátos viszonyban van az interpretált Ady-szöveggel. Az ugyanis felsorolja, megnevezi, hogy a Hadúr miért szórja szét népét:

*Jöttünk rossz erkölccsel rossz helyre,
Volt utonállók új útbanállóknak
S míg úrfajtánk egymást s a népet falta,
Tunya álmainkat jég verte
S még a Templomot se építettük föl.*

*Helyünkön meg nem tudtunk állni
S ide kerültünk, ez kezdeti atkunk,
Ma már nem mienk paráznás vérünk
sem,
Jöhet a helyünkre akármi:
Megöltük és kibűnőztük magunkat.*

A történelmi bűnök (más népek és önmagunk ellen elkövetett vétkek), az erkölcsi romlás (hitelenség, tunyaság, szexuális romlottság) olykor sajátos adys interpretációjából (önnön „paráznás vérének” kivetítése népére) nincs felmentés, mert „Megöltük és kibűnőztük magunkat”. Illyés a szétszóródás okait másban, (másokban) látja. A pusztulás végzetszerű, nincsenek okok, csak okozatok. Míg az Ady-vers könnyen ráillik költőjének magyarságképére, Illyés népe nem beazonosítható. Az „idők beteltek”, Ady jóslata a szétszórásról beteljesedett („Hát népét

Hadúr is szétszórta”), a Nép kaotikus örületben menekül:

*ezerfelé hajszolva szét
barmát, szekerét menti már csak
s dühödten egymást üti már a Nép:
[...]
és mint a csorda
ország futott lám
s épp egy új, egy szép Egész
álmából (visszatérhetés
záloga nélkül) amerre hordta
rég nem a feje, csak a lába,
(mert nem készült se Könyv, se Láda)*

Az Illyés-vers pusztulásképe – a károsz apokaliptikusságában is reális ábrázolása ellenére – azért homályos kissé, mert ugyan ráhagyatkozik a Hadúr mitologikus képzetéből következő identifikációra, de ugyanakkor homályban is hagyja azt a magyarságképet. Még annak ellenére is, hogy a beteljesedett szétszóródást kiáltó „bitangok” valószínűleg kivonódik az Ady költészetét övező recepcionális kontextusból, és nem az Adyt magyartalannak tartókra vonatkozik. Az Illyés-vers (valószínűleg) egy másik kontextusba illesztendő. A biblikus allúziók (nemcsak Dániel próféta szövege, hanem a „könyv”, a „Láda” zsidó relikviái) utalhatnak az „új, egy szép Egész álmából” képzetének krisztusi világképére, de nem zárható ki, hogy ez az új világ, az új nacionalizmusok felszámolását ígérő új világregend víziója.

Illyés a magyarság nemzeti sérelmeiről, a trianoni szétszóródásról, Erdély elvesztéséről sokszor, sokkal nagyobb nyíltsággal beszélt. Az *Ady estéje* – épp a sokirányú allúziók, pretextuális utalások következtében – az apokaliptikus beszédmód többértelműségére épít.

Azzal együtt is, hogy maga a nyelv meglehetősen definitív, rámutató – s a vers struktúrája, poétikája sem formabontó – a vers zárlataig megmarad ez a többértelműség:

*Vettettünk akkor mi a szörnyű képbe.
Forgunk egy látomásba zárva.
Azóta
rég istentelenül csatázván.
Miképp jósolta? Vagy miképp remélte?
Próbára próba.
A Rendelés e paranoid vásznán.*

A „szörnyű kép” visszautal a vers első szakaszában megjelenő Adylátomásra: a szétszórátás pusztulására. A verszárlatban azonban a tragikus, önhibákon kívüli beteljesedése utal (amit a régi igeforma is jelez: „vettettünk), amikor is a kép összekapcsolja a jelent a biblikus időkkel, az ott megígért, „rendelt” sors bekövetkeztével. Ebből az archaizáló romanticizált jelenés- és képvilágból azért ki is lép a szöveg, illetve beszélője, amikor átvált egy végtelenített jelenbe, a látomással (a szétszórátással) csatázva „istentelenül”. S itt, a vers utolsó mondataiban is lebegteti a szöveg a jelentésviszonyokat. Az „istentelenül” a csatának egy módozatára (kegyetlenségére, szertelenségére) vonatkozik, vagy pedig többről van szó, az isteni rend (a „szép Egész álma”) hiányáról. A Rend hiányáról vagy az isteni „próbáról”, az ő „Rendelésének” paranoid vásznán.

Az *Ady estéje* Illyés magyarság-versei közé tartozik. Témája, nyelvezete okkal sorolja ide, s a kánon is itt tartja számon. Ady profetikus, biblikus allúziókkal színezett alakja egy hagyományosabb versbeszéddel, de a látomá-

sosságot a tárgyszerűséggel ötvöző képi világba épül be. A sokszor megrajzolt történelmi portrék (Zrínyi, Széchenyi, Árpád) s a hozzájuk kapcsolt magyar-

ság-tematika kétségkívüli újszerűségét mutatja ez a vers. Joggal nevezhető a modern nemzeti kánon egyik alapkövének.

Jegyzetek

- 1 Varga József: Illyés Gyula: *Dólt vitorla*, Kortárs, 1966/4, 660–664; 660.
- 2 Kiss Ferenc: *Illyés Gyula: Dólt vitorla*, Új Írás, 1967/5, 111–118; 112.
- 3 Kiss Ferenc: i. m., 118.
- 4 Bori Imre: *Az ismeretlen Illyés*, Híd, 1967, 264–266; 266.
- 5 Márton László: *Illyésről franciáknak*, Új Látóhatár, 1966/6, 588–591; 590
- 6 Kapcsolatuk korai szakaszáról: Vasy Géza: *Mozaikok Illyés és Csoóri korai kapcsolatáról*, Irodalmi Magazin, 2020/3, 11–13.
- 7 Csoóri Sándor: *Illyés Gyuláról*, Kortárs, 1967, 981–984, 981.
- 8 I. m., 983.
- 9 I. m., uo.
- 10 Kortárs, 1968/4, 619–622.
- 11 Görömbei András: *Illyés költészete és a nemzeti önismeret*, Studia Litterare XL, Debrecen, 2002, 138–165; 163.
- 12 Ady Endre: *A szétszóródás előtt*. »És áll (az előbbieknél) helyébe egy utálatos,... és békességnek színe alatt csalárdul cselekszik azzal, és elmenvén győzedelmet vészen kevés néppel. Elfoglalja az országnak gazdag részét,... zsákmányt, prédát és gazdagságot oszt az ő vitézeinek, és gondolataival forgolódik az erősségeknek megvételek felől, de azt ideig eltitkolja.« Dániel könyve, 11.

Keresztúton (1950), akvarell, papír, 29 × 21 cm

Búcsúsok (1973), olaj, karton, 50 × 70 cm